

MARIN ZANINOVIC

KULT BOŽICE DIJANE U SENJI

Antička Senia, cvatuće središte i luka područja Japudije i Liburnije, kao regija rimske provincije Dalmacije, dala nam je i relativno brojne spomenike svoga duhovnoga života iskazanoga u štovanju različitih kultova svojstvenih kozmopolitskome svijetu starog Rima i Sredozemlja. Taj panteon stare Senije obogaćen je i spomenicima posveta rimskoj božici Dijani, jednoj od najpopularnijih božica stare Italije, kao što je i odgovarajuća grčka božica Artemida bila popularna u helenskome svijetu. Radi se o dva natpisa s posvetama božici Dijani, a o njihovu je nalazu izvijestio prof. Ante Glavičić, urednik ovoga »Zbornika«, čijem neumornom pregalaštvu zahvaljujemo da su i ova dva spomenika dospjela na pravo mjesto u senjski Gradski muzej. Zahvaljujem kolegi Glavičiću što mi je dao mogućnost nešto reći o ovim natpisima u ovoj publikaciji. (Vidi izvještaj: A. Glavičić, Arheološki nalazi iz Senja i okolice. Senjski zbornik (= SZ), II, 1966, 407; Isti, Arheološki nalazi iz Senja i okolice (II), Drugi Dijanin spomenik iz Senja, SZ, III, 1967—68, 29. Uspor. A. et J. Šašel, Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla 19, Ljubljana 1978, 136, no. 918).

Natpis br. 1 (Sl. 1)

Pronađen je 1956, prilikom iskopavanja temelja i čišćenja podrumskih prostorija za novu pekaru na Maloj placi, s ostacima zidova neke antičke zgrade, pomiješan s keramikom, opekama i zanimljivim ostacima karboniziranoga žita, u dubini od 1,40 do 2,20 m. Zgrada se u antičko doba nalazila blizu morske obale, što se moglo ustanoviti po sastavu iskopanih slojeva. Morska obala se danas, zbog zatrpavanja tijekom stoljeća, nalazi 25 m zapadnije, te je i razina antičke obale, tj. tadašnja razina gradskih površina, bila oko 1,30 m niža od današnje razine Male place. Natpis je bio sekundarno upotrijebljen kao kamena ploča i tom je prilikom bio odlomljen. Kamen je vapnenac i na njemu se vide tragovi naknadnoga priklješavanja na dijelu gdje je bila profilacija, kao i u samome natpisnome polju. Na gornjoj strani ploča ima rupu s ostacima olova, trag pričvrščivanja ili sekundarne upotrebe? Dimenzije kamena su: širina 61 cm, visina 35 cm, debljina ploče 23 cm. Natpisno polje ima 47 cm širine i 28 cm visine. Natpis glasi:

DIANA E
AVG
SACRVM

.....
Dianae / Aug(ustae) / sacrum

Visina slova u prvome redu iznosi 7 cm, a u drugome i trećem 6 cm. (A. Glavičić, SZ, II, 1966, 407). Na žalost druga polovica spomenika, kako to često biva, nestala je, na njoj je najvjerojatnije bilo ime onoga koji posvećuje. U prijevodu glasi: Dijani uzvišenoj posvećeno ...

Natpis br. 2 (Sl. 2)

Pronađen je kao uzidani građevni kamen, spolij, u unutrašnjem zidu apside bivše srednjovjekovne crkve Sv. Ivana Krstitelja, koja se spominje prvi put u senjskom statutu godine 1388, te je prema tome još starija. U prošleme stoljeću napuštena crkvena zgrada bila je privatno vlasništvo i sjedište senjskoga Hrvatskoga obrtničkoga društva »Uskok«, te je zgrada i danas poznata pod tim imenom. Prilikom njenoga preuređenja 1962, otučena je žbuka sa zgrade izvana i iznutra, te se na lijevom zidu nekadašnje crkvene apside, na visini od oko 180 cm od poda, ukazao mali otvor, niša, koja je odozgo bila natkrivena bijelom mramornom pločom, na kojoj se nakon vađenja i čišćenja žbuke ukazao slijedeći latinski natpis:

DEANAE · AVG · SA
MEMORIAM · CARIENAE · I
MATRIS · L · VALERIVS · PRISC
ONIVGE · SVA · VERATIA · PA /// A

Deanae Aug(ustuae) sa[c(rum)]
[in] memoriam Carienae I [...]
matris L(ucius) Valerius Prisc[us cum]
[c]oniguae sua Veratia Pa[ull]a

Sl. 21 — Dio natpisa božice Dijane pronađen na M. Placi prilikom izgradnje Pekare

Dimenzije ploče su: dužina 57 cm, visina 28 cm i debljina 8 cm. Natpisno polje nalazi se u trostrukoj profilaciji, a visina mu je 18 cm. Prvi red slova ima 3,5 cm, drugi i treći 2,5 cm. Slova su pažljivo isklesana lijepom kapitalom. Između riječi uklesan je mali trokutić, kao oznaka rastavljanja (**punctum distinguens**). (A. Glavičić, SZ, III, 1967—1968, 29; A. et J. Šašel, ILIug,

Sl. 2 — Dio natpisa božice Dijane pronađen u zidu crkve sv. Ivana Krstitelja

1978, 136, no. 918). U slobodnom prijevodu ovaj sačuvani dio natpisa glasi: Deani uzvišenoj posvećeno. U spomen Karijene I... majke Lucije Valerije Prisk sa svojom suprugom Veratijom Paulom...

S ova dva natpisa povešalo se naše poznavanje kultne zajednice u staroj Seniji. Zanimljivo je da se u drugome natpisu javlja ime božice u obliku **Deana**. To je mlađi oblik od imena **Diana** i kao **Deana** češće se pojavljuje u vrijeme carstva, te je po tome čini se bliži vulgarnome tj. pučkome izgovoru. (Uspor. G. Wissowa, s. v. Diana, Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, IX Halbband (= RE), col. 325). U sačuvanim spomenicima posvećenim različitim božanstvima što su do sada pronađeni u Senju spominje se **Liber pater**, veoma popularno božanstvo italskoga podrijetla, zaštitnik vina i vinove loze. Njemu je svećenik Liburna Lucije Gavije Optat postavio posvetni natpis o popravku njegova svetišta. Natpis je datiran u drugo stoljeće naše ere, u vrijeme cara Hadrijana i to prema tipu slova natpisa. (B. Gabričević, Une inscription inedite provenant de Senia, Archaeologia iugoslavica, II, 1955, 55. A. et J. Šašel, ILIug., Situla, 5, Ljubljana 1963, 87, no. 247). A. Glavičić je izvijestio o veoma vrijednom nalazu marmorne statue bez glave u predjelu Štela, koju je označio kao Dionisa — Libera (SZ, V, 1973, 461). Najvjerojatnije se radi o statui Libera koja je pripadala svetištu, što ga je popravio gore spomenuti svećenik L. G. Optat. B. Gabričević se u objavi ovoga natpisa priključio mišljenju I. Degmedžić, te

je povezao svetište Libera sa svetištem rimsko-orientalne božice **Magnae Matris**, Velike Matere, koje je I. Degmedžić utvrdila u antičkim zidovima u predjelu jugoistočno od katedrale svete Marije. Tu se najprije 1949. utvrđeni ostaci arhitekture i u tri dijela razbijeni mramorni kip **Magnae Matris** (I. Degmedžić, *Arheološka istraživanja u Senju*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 53, 1950—51, 251—262). Natpis također ovdje nađen, što ga je Veridija Psyche posvetila ovoj božici, potvrdio je da se radi o njenom svetištu. Slijedeći nalaz monumentalne skulpture, samo donja polovica velike sjedeće mramorne ženske figure, također najvjerojatnije **Magnae Matris**, bio je nedaleko one prve, što još više potvrđuje činjenicu o postojanju hrama u ovome prostoru. (A. Glavičić, *Arheološki nalazi iz Senja i okolice* (II), *Novi arheološki nalazi iza katedrale u Senju* 1967, *SZ*, III, 1967—1968, 23, sl. 7. O kipovima je raspravio i odredio ih kao pripadajuće Cibeli tj. Magni Matri: J. Medini, *Cybele dans la Lyburnie antique, Hommages à Maarten J. Vermaseren*, Leiden, E. J. Brill, 1978, 734—741, tab. CXLIII — CLI). Drugo orijentalno božanstvo koje nalazimo u panteonu stare Senije je Sarapis, helenistički spoj egipatskih božanstava Osirisa i Apisa, veoma poštovano kao simbol nepobjedivosti i Sunca. Njegova velika svetišta postojala su u Aleksandriji i Memfisu. Natpis iz Senja glasi: **Sarmanti[us] Geminus [Sar]apidi [d]e[os]a[n]ct[o]**. CIL III 15092. (Uspor. P. Selem, *Egipatski bogovi u rimskom Iliriku*, *Godišnjak Akademije nauka BiH*, IX, 1972, 8, 54.). U Seniji su poštivali i jedno od najpopularnijih božanstava rimske antike, Mithrasa, boga nepobjedivoga Sunca. Za upoznavanje širenja njegova kulta i njegovu kronologiju u antičkoj Dalmaciji veoma su važni upravo natpisi posvećeni Mitri što potječu sa Vratnika iznad Senja. U jednome nađenome u srpnju 1891, spominje se Mitrino svetište speleji sa svim priborom: **I(nvicto) M(ithrae) spaeleum cum omne impensa Hermes C(aii) Antoni(i) Rufi praef(ecti) veh(iculo)rum et cond(uctoris) p(ublici) p(ortorii) ser(vus) vilic(us) Fortunat(us) fecit**, CIL III 13283. U drugome natpisu nađenome između dva rata stoji: **S(oli) I(nvicto) M(ithrae) Faustus T(iti) I(uli) Saturnini praef(ecti) vehiculor(um) et conductoris p(ublici) p(ortorii) servus pro se et suis v(otum) s(olvit) I(ibens) m(erito)**, J. Klemenc, *Senj u prehistorijsko i rimsko doba*, Senj I, Zagreb 1940, 5. *Anneé Epigraphique*, 1940, no. 101. Ovi natpisi pokazuju da je veoma rašireni kult ovoga božanstva prodirao kod nas pretežno preko ljudi istočnoga podrijetla, koji su bili oslobođenici ili robovi iz kruga carinskih službenika duž prometnih putova, a manje preko vojnika kao što se ranije mislilo. (Uspor. P. Selem, *Egipatski bogovi*, *Godišnjak IX*, 74; J. Medini, *Rimske i orijentalne religije na istočnoj obali Jadrana*, *Materijali XII, IX Kongres arheologa Jugoslavije*, Zadar 1972, Zadar 1976, 198; B. Gabričević, *Iconographie de Mithra Tauroctone dans la province romaine de Dalmatie*, *Archaeologia iugoslavica*, I, 1954, 50.).

Istočnim bogovima posvete stavljaju orijentalci, Dijani pak natpis posvećuje Lucije Valerije Prisk, koji je po svome podrijetlu Italik, kao što su i drugi pripadnici Valerija, uglednoga roda stare Senije. Ovaj gentilicij tj. rodovsko ime jedno je od najraširenijih takvih rimskih imena necarskoga podrijetla (carski su rodovi na pr. **Iulius, Flavius, Aelius, Aurelius, Ulpius** i dr.). Posebno je ovaj gentilicij bio raširen u sjevernoj Italiji, Galiji i u našoj pokrajini, antičkoj Dalmaciji. (Uspor. G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien*, Heidelberg 1969, 131). Ovome rodu pripada **L. Valerius Agathopus**, član uglednoga udruženja ili kolegija augustala, koji su

bili zaduženi za njegovanje carskoga kulta, a bio je počašćen i članstvom u gradskom vijeću Senije. Nadgrobni spomenik postavila mu je žena Valerija Montana, CIL III 3017. Ovaj spomenik bio je nađen na istome mjestu tj. u crkvi Sv. I. Krstitelja, gdje i ovaj najnoviji Dijanin natpis. Ugledan pripadnik ovoga roda je i **M(arcus) Valerius m(arci) f(ilius) Sergia (tribu) Quintianus Seni(a) mil(es) coh(ortis) I pr(aetorianorum) (centuria) Silvani...**, CIL VI 2451 Roma, koji je svoj život završio u Rimu kao vojnik elitne carske preto-rijanske garde, negdje u drugom st. n. e. Sredinom drugoga stoljeća možemo datirati i nadgrobni natpis Valerija Valerijana vojnika legije XIII Gemine, kojemu je istoimeni sin postavio nadgrobni spomenik. Ovaj natpis nađen je prilikom čišćenja terena u vrtu DIP-a — Olivieri 1975, o čemu je izvijestio A. Glavičić, SZ, VI, 1975, 215. (Uspor. M. Zaninović, Dva antička natpisa iz Senja, Diadora, 9, 1980, 322).

Natpis Dijani posvetio je L. Valerije Prisk u spomen svoje majke Carie-nae, čiji je drugi dio imena, **cognomen**, na žalost otučen. Ovo rodovsko ime italskoga ili točnije etruščanskoga podrijetla do sada nismo imali među ime-nima u antičkoj Dalmaciji, te ono potvrđuje italsku komponentu podrijetla dijela stanovništva stare Senije. Ime se inače spominje na više natpisa u Italiji tako: **Carienus** CIL XI 5301 Hispellum, danas Spello južno od Perugia, zatim **Carianus** CIL VI 14938 Roma, **Carienius** CIL VI 14402. Za etruščansko porijeklo imena vidi: G. Schulze, Zur Geschichte lateinischen Eigennamen, Berlin 1933, 114, 146. Zanimljiv je nalaz ovoga imena na jednoj posudi nađe-noj s ostalim vrijednim arheološkim materijalom u jednoj podzemnoj etruš-čanskoj grobnici, otkrivenoj u svibnju 1969, u području nekropole znamenitoga etruščanskoga grada Cerveterija. Na posudi tipa olle piše: **Mi Pupais Thina Karanas**, etruščanskim slovima. Grobnica je datirana krajem 7. i po-četkom 6. st. pr. n. e., pa je ovo najranija i izrazita potvrda etruščanskoga podrijetla ovoga imena. (Za nalaz: Cl. Galletti, La tomba di **Karanas**, Archeo-logia, Organo dei gruppi archeologici d'Italia, anno X, N. S. n. 1, giugno 1972, 22—27). Toliko stoljeća kasnije odraz ovoga imena susrećemo eto u Seniji. Priskova supruga **Veratia Paulla** također ima italski gentilicij koji je dosta raširen na natpisima u Italiji i južnoj Galiji i drugim zapadnim rim-skim pokrajinama, kao i njen kognomen Paulla, koji će poslije postati oso-bito popularan kod kršćana poradi imena sv. Pavla. Ovaj je kognomen bio relativno raširen upravo na području Liburnije, kao i u Saloni. (Uspor. G. Alföldy spom. djelo, 134, 261). Prema tome, ove tri ličnosti s ovoga natpisa povećale su nam broj ljudi zapadnoga podrijetla u Seniji, gdje su, rekli bismo, na osnovu sačuvanoga razmjera imena na natpisima i Italici i orijentalci, ovi potonji nešto više od drugoga st. n. e. igrali podjednaku ulogu tvoreći od ovoga lučkoga središta Liburnije i Japodije živi kozmopolitski grad. (Uspor. M. Zaninović, Antička naselja ispod Velebita, SZ, VIII, 1980, 190—191. J. Me-dini, Etnička struktura stanovništva antičke Liburnije u svjetlu epigrafskih izvora, Naseljavanje i naselja u antici, Materijali XV Saveza arheol. društ. Jugosl., Beograd 1978, 69.).

Dijana je bila veoma popularna božica stare Italije, pa je prirodno da joj Prisk i Paulla posvećuju natpis u čast majke Karijene. Podrijetlo njena štovanja gubi se u tami pradavnih vremena. Vjerojatno je nastalo iz štovanja prirodnih sila, da bi se zatim kao grčka Artemida, s kojom se obično poisto-vjećuje, poštivala u prvome redu kao božica lova. Bila je i božica Mjeseca

i božica svjetlosti prema latinskome piscu Varonu, koji veli da se zvala: **Diviana hinc quod luna in altitudinem et latitudinem simul eat Diviana appellata**. Ili kod Isidora Seviljskoga u spisu o podrijetlu riječi, koji tumači njeno ime kao: **Dianam autem vocatam quasi Duanam, quod die et nocte luna appreat**. U tom svojstvu je bila Dijana poštivana i kao zaštitnica rađanja. (Vidi o tome: G. Wissowa, *spom. dj.*, col. 326. Zatim: Daremberg — Saglio, *Dictionnaire des antiquites grecques et romaines*, pod riječima **Artemis** i **Diane**. Dalje: T. Birth u W. H. Roscher, *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie*, vol. I, 1, col. 1002). Autori se razilaze u mišljenjima da li je Dijana izvorno italsko božanstvo ili naprosto preuzeta grčka Artemida. Birth npr. smatra da je ona čisto italsko božanstvo. U novije je vrijeme istaknuti historičar stare povijesti i religija F. Altheim ustvrdio da je Dijana sâma Artemida, i to na temelju proširenosti njenih likovnih prikaza u obliku tzv. **»Potnia Theron — Gospodarica životinja«**, što ih susrećemo u Etruriji, Kampaniji i Laciju, te da su njeno štovanje preuzeli od Grka i proširili kroz grčki likovni oblik najprije Etrušćani, a od njih su je poslije preuzeli Rimljani. (F. Altheim, *Griechische Götter im alten Rom*, Giessen 1930, 93—172; *Isti, Römische Religionsgeschichte*, I, II, Baden — Baden 1951—53).

S druge strane čini se da je Dijana u sebi sakupila štovanje niza lokalnih božica, kao što se i grčka Artemida poštivala pod različitim nazivima, kao npr. Artemida Brauronska po Brauronu kod Atene, gdje su joj kult obdržavale mlade djevojke obučene u medvjede kože, zatim kod Sparte kao Artemida Orthia (**»na svjetlost izlazeća«**), Artemida Ferska, Tauridska, Efeška i druge brojne varijacije s odgovarajućim poznatim svetištima staroga svijeta. (Uspor. M. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, I, München 1955, 481—500).

Najstarijim svetištem Dijaninim u Italiji smatra se ono posvećeno Dijani Tifatini, a nalazilo se na brdu **Tifata** trideset stadija (oko 6 km) sjeverno od poznatoga grada antičke Kampanije, Capue. Brdo je bilo obraslo šumom česmne ili primorskoga hrasta (**quercus ilex**). **Tifata** prema gramatičaru Festu znači česminovita, obrasla česminom, prema tome bilo je ovo svetište Dijane od česmne ili primorskoga hrasta. Kao i stara Capua, koju prekriva novo naselje, tako i ostatke Dijanina svetišta pokriva danas stara opatija Snt'Angelo in Formis u istoimenom mjestu. (Uspor. A. de Franciscis, *Templum Dianae Tiftinae*, Napoli 1956). Mjesto je od davnine arheološko nalazište s brojnim natpisima i zavjetnim darovima. Ovdje je Dijana bila izvorna božica lova i šume, kako veli pjesnik Katul: **»Gospodarica brda i zelenih šuma s osamljenim čistinama i brzim potocima«**. Treba spomenuti da je ovo svetište bilo na neki način povezano i s našom antičkom poviješću. Godine 135. pr. n. e. poveo je konzul Servije Fulvije Flak kaznenu ekspediciju protiv ilirskih Ardijejaca i to s 10000 pješaka i 600 konjanika, što je dovelo do propasti ovo nekada moćno ilirsko pleme. Iz dijela bogatoga plijena, što ga je tom prilikom morao napljačkati, Flak je u svetištu Dijane Tifatinske podigao neki zid, kako je to označio u natpisu tamo nađenom: **Ser(vius) Folvius Q(uinti) (filius) Flaccus co(n)s(ul) murum locavit de manubies**, H. Dessau, *Inscriptiones latinae selectae*, no. 22. (Upor. G. Zippel, *Die römische Herrschaft in Illyrien bis aud Augustus*, Leipzig 1877, 96, 132, 188; C. Patsch, *Historische Wanderungen im Karst und an der Adria*, 1. Teil: *Die Herze-*

gowina einst und jetzt, Wien 1922, 52; M. Zaninović, Ilirsko pleme Delmati, Godišnjak Akademije nauka BiH, IV, 1966, 71).

Najglasovitije svetište Dijanino bilo je ono u Ariciji kod maloga jezera Nemi, jugozapadno od Rima uz cestu via Appia, u srcu Albanskih brda. Ovdje je svećenik svetoga Dijanina gaja, **rex Nemorensis**, što je bio i pridjevnik Dijanin, vodio pradavne, čudne i okrutne obrede u čast božice. Pradavni i čudni običaj je bio da kandidat za novoga svećenika izaziva prethodnoga na dvoboj i ubija ga granom s određenoga svetoga drveta. Ovaj je to i očekivao i uvijek išao naoružan, ali obično u krvavoj borbi bivao ubijen, kako nam o tome pričaju Strabon i Ovidije. Radi se bez sumnje o ostacima ljudskih žrtava, te se ovaj kult povezuje sa sličnim davnim obredima i ljudskim žrtvama posvećenim Artemidi Tauridskoj. Ovaj je prastari običaj dao ideju M. Frazeru da napiše »Zlatnu granu«, svoje poznato djelo o magiji i povijesti religija. Pored Dijane u Ariciji su poštivali i muško polubožanstvo Virbija, koji je morao biti prvi Dijanin svećenik, tj. za Dijanu ono što je prema mitu bio Atys za Cybelu i Adonis za Veneru, te su prema tome Dijana i Virbije bili sveti par. Frazer je u njima gledao personifikacije boga i božice hrasta. Po njegovu tumačenju taj je par jednak mnogo poznatijem božanskome paru Jupitera i Junone, koji su po tome samo dvojnici Dianusa i Diane, što vrijedi i za božanski par Ianusa i Iane. Sva se ova imena pak izvode iz indoevropskoga korijena DI, što bi značilo sjaj, bljesak svjetlosti i munje. Sjedinjavanje boga i božice hrasta daje plodnost i obilje zemlji, ljudima i životinjama. Bog hrasta raste do boga neba, munje i kiše. Svetište u Ariciji bilo je jedno od najposvećenijih i najbogatijih u Italiji, sa mnoštvom zavjetnih darova običnih vjernika i vladara. Poznato je da je na pr. Oktavijan u vrijeme građanskoga rata napunio svoju blagajnu i dragocjenostima iz riznica Dijane Nemorensis. Zavjetni darovi u obliku malih kipića žena koje doje dijete, zatim falusa i vulvi načinjenih iz keramike ili metala svjedoče o izvornom kultu plodnosti, rađanja i dojenja. Svake godine 13. kolovoza u velikim ophodima slavile su žene okrunjene vijencima od ruža i sa bakljama u rukama svoju zaštitnicu Dijanu, a ovaj je središnja svečanost bila znak za početak sličnih svečanosti u čitavoj Italiji.

U samome gradu Rimu jedno od najvažnijih svetišta bilo je ono koje se nazivalo **Diana in Aventino**, a prema tradiciji ga je bio osnovao još kralj Servije Tulije kao središnje svetište Dijani zaštitnici tzv. Latinskoga saveza. U vrijeme cara Augusta još je postojao zakon o tome ispisan na brončanim pločama, te je u početku carstva svetište bilo obnovljeno. Glavna je svetkovina također bila 13. kolovoza, a u njoj su uvelike sudjelovali robovi i žene radi očišćenja. U Rimu je bilo i drugih svetišta Dijane, tako **Vicus Patricius** između Viminala i Eskvilina, koji je bio dostupan samo ženama, a ako bi se neki muškarac usudio tamo prodrijeti razderali bi ga božičini psi. Dijana je inače službeno ušla u rimski panteon i prihvaćena u spajanju s bogom Apolonom i njegovom majkom Latonom, i to kao Artemida, na temelju tumačenja svetih Sibilinskih spisa godine 399. pr. n. e., kada je bila održana velika svečana gozba tzv. **lectisternium**, kojom su prilikom polagali kipove božanstava na sofe i jastuke i stavljali pred njih jela. Tom su prilikom ova grčka božanstva bila službeno uključena u rimski kult.

U različitim pokrajinama rimskoga carstva kult Dijane imao je veći ili manji stupanj popularnosti, te se pod imenom i oblikom Dijane javljaju različite lokalne božice zaštitnice šuma i lova. U našoj pokrajini Dalmaciji,

te širom Iliriku, ona je također bila dosta poštivana i javlja se pod različitim pridjevima. Ona je **Augusta** kao na našem natpisu ovdje u Seniji i drugdje, zatim **Conservatrix**, CIL III 3074 Salona, **Silvester**, CIL III 1973 Salona. Dijani Nemorenskoj posvećuje jedan žrtvenik **cohors I Belgarum**, CIL III 1773 Narona. Zanimljiva je posveta Dijani s nazivom **Laux**, čije je značenje još uvijek nepoznato: **Dianae Lauci**, CIL III 8405, nađeno u Okladama kod Cavtata. (O rasprostranjenosti Dijanina kulta i njenim nazivima vidi: R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd 1933, 57, 100). Dijana se dosta poštivala na čitavoj našoj obali, gdje se njen kult javlja odmah sa dolaskom Grka na našu obalu. Tako u antičkoj Issi — Visu imamo sačuvanu jednu posvetu Artemidi Ferskoj, koja se veoma poštivala u tesalskom gradu Pherai u području zaljeva Pagasai, zatim u Ateni, Argu i Sikionu. (Za natpis vidi: J. Brunšmid, *Inchriften und Münzen der griechischen Staädte Dalmatiens*, Wien 1898, 20, no, 7).

Nema sumnje da su društveni razvitak i gospodarsko stanje kod ilirskih plemena bili pogodni za prihvaćanje ovoga kulta i njegovo spajanje s vlastitim božanstvima prirode i stoke. Tako možemo objasniti prilično velik broj posveta Dijani duž čitave naše obale, a posebno u području izrazito stočarskoga plemena Delmata, kod kojih se ona često povezuje s drugim ilirskim šumskim božanstvom Silvanom i nimfama bilo na natpisima bilo na brojnim reljefnim prikazima. (Uspor. M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, *Godišnjak Akademije BiH*, V, 1967, 39—61. J. Medini, *Rimska i orijentalne religije*, *Materijali XII*, Zadar 1976, 102). Njen likovni prikaz, uz poneke lokalne specifičnosti, odgovara ikonografskoj predodžbi grčke Artemide, odjevene u kratku potpasanu haljinu, hiton, sa psom ili košutom. R. Schneider, koji se prvi bavio ovim spomenicima kao cjelinom, uočivši njihovu brojnost, ustvrdio je da se u rimskoj Dijani, kao i u Silvanu u našim krajevima kriju stara, domaća ilirska epihorska božanstva. (R. Schneider, *Bericht über eine Reise in Dalmatien*, I: *Über die bildlichen Denkmäler Dalmatiens*, *Archäol. — epigr. Mittheilungen aus Österreich-Ungarn*, IX, 1885, 31—85). Ikonografiju Dijane i Silvana u različitim prikazima obradio je D. Rendić-Miočević, *Ilirske predstave Silvana na kulturnim slikama s područja Delmata*, *Glasnik Zemaljskoga muzeja u Sarajevu*, N. S., sv. X, 1955, 28—34. (Uspor. i A. Rendić-Miočević, *Uz dva Silvanova svetišta u okolici Salone*, *Arheološki radovi i rasprave*, VIII—IX, 1982, 121—140). Naš poznati ilirolog A. Mayer izjednačio je sa Silvanom i Dijanom domaća božanstva Vidasa i Thanu koji se spominju nekoliko žrtvenika nađenih u Topuskome: CIL III 3941, 10819 = 14344, V. Hoffiller — B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien*, I, Zagreb 1938, br. 516, 517, 518. (A. Mayer, **Vidasus** der illyrische Silvanus, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, 22—23, 1941—42, 187; Isti u časopisu *Glotta*, 31, 1951, 233). D. Rendić-Miočević, nav. dj. str. 8, smatra da se ovdje radi o lokalnim božanstvima područja Topuskoga, a ne za šire ilirsko područje. Za popularnost Dijane spomenimo da je na zapadnom rtu današnjega brda Marjana kod Splita, postojalo u antici svetište **Ad Dianam** s malim hramom, mjesto je pod tim imenom bilo unijeto na poznatu antičku geografsku kartu zvanu *Tabula Peutingeriana*. (Uspor. C. Patsch, *ad Dianam*, *PWRE*, IX HB, col. 339; T. i J. Marasović, *Antički Dijanin hram i ranosrednjovjekovna crkvice sv. Jurja na rtu Marjana*, *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku*, 61, 1959, 122—133). Dijanin hram se nalazio i u antičkoj Dokleji, Duklji kod današnjega Titograda. (Đ. Basler, *Problem rekonstrukcije prvobitnoga iz-*

gleda antičkih hramova u Duklji, *Starine Crne Gore*, 1, 1963, 139—145). Različita vjerovanja u vezi s Dijaninim kultom preživjela su poganstvo i trajala i kasnije kroz duga stoljeća u nekim narodnim običajima i praznovjerjima sve do danas, u raznim predjelima nekadašnjega antičkoga svijeta. (Uspor. *Reallexicon für Antike und Christenum*, Bd. III, Stuttgart 1957, s.v. **Diana**, col. 966. Raspravu: E. Çabej, *Kult und Fortleben der Göttin Diana auf dem Balkan*, *Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa*, 5, 1941, 229—241, navodim prema gornjem leksikonu, iako mi nije bila dostupna.)

Mislim da smo iz svega iznijetoga vidjeli da je poštovanje Dijane u ži-vome gradskome središtu, kakva je bila antička Senija, razumljiva pojava u kontekstu naše antike. Dijanu posebno poštuju carski funkcioneri, te čas-nici i vojnici, obrtnici i trgovci, u prvome redu kao božicu lova. (G. Wissowa, *PWRE*, I. c., col. 355). Treba pretpostaviti da je neposredno zaleđe stare Senije obilovalo i šumama i divljači, pa je kult ove božice bio vjerojatno još izrazitiji negoli što možemo zaključiti iz ova dva sačuvana natpisa. Ovaj drugi natpis oblikom svoje ploče, kao i ploča posvećena Liberu, upućuje nas na zaključak da je u okolici hrama, gdje je bila podignuta **aedicula** Li-beru, morala biti slična **aedicula** ili omanja **aedes** ili hram posvećen Dijani. Iako natpis svojim sadržajem ima i nadgrobni karakter, što susrećemo i drugdje, kao na pr. u Emoni: **Diane aug. sac(rum) in memoriam T. Velli Ones(imi) . . .** itd., *CIL III 3896*, mjesto nalaza ne može biti nekropola, jer se u ovome području pretpostavlja postojanje forumskoga kapitolija stare Se-nije. Ploča je mogla biti donijeta odnekud dalje, ali to što je posvećena Dijani i što imamo Liberov natpis, koji izričito govori o popravku njegova svetišta, daje nam pravo da pretpostavimo postojanje sličnogag svetišta i za Dijanu. Možda će neki nalaz to jednom potvrditi.

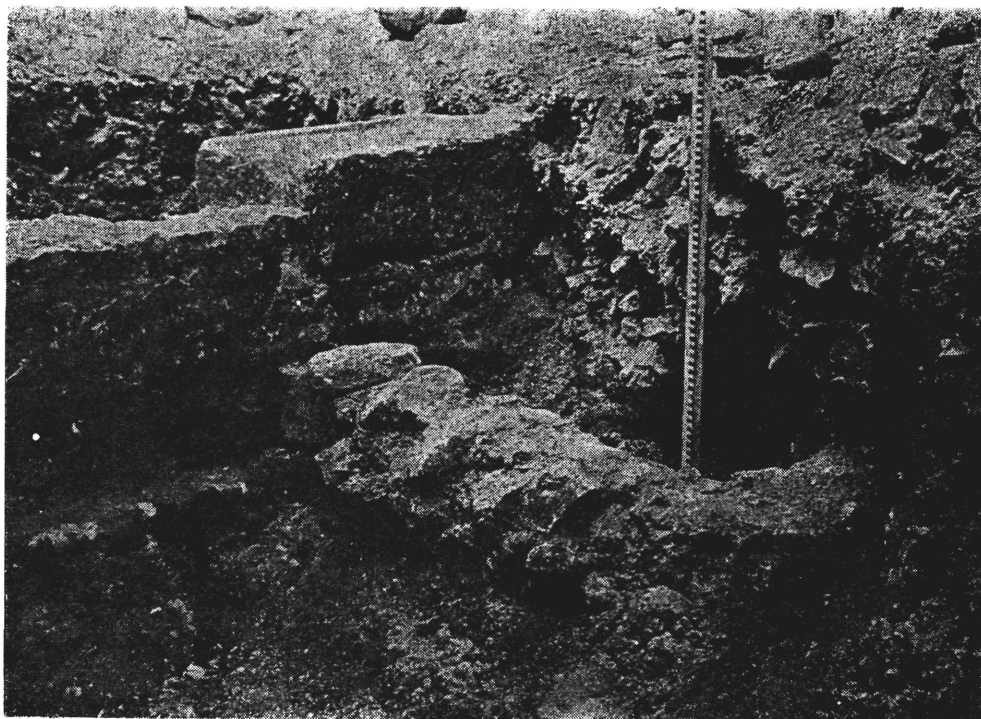
Što se tiče datacije, ona se kreće u okviru što ga je odredio kolega Gla-vičić, kada je izvijestio o nalazu, a to je najvjerojatnije drugo stoljeće n. e., ako bismo htjeli biti određeniji, rekao bih vrijeme nakon cara Hadrijana. Utvrđeno je naime da do osobitog jačanja Dijanina kulta dolazi upravo u vrijeme careva iz dinastije Antonina (138—180. n. e.), a to znači poslije Hadrijana. Ne bih međutim isključio ni Hadrijanovo vrijeme, kada je datiran Liberov natpis, jer je ono poznato po blagostanju i procvatu gradskoga života širom carstva, pa tako i u našoj provinciji, koju je Hadrijan kako znamo bio i posjetio i poticao njenu urbanizaciju. (Vidi o tome: M. Zanino-vić, *Burnum, castellum — municipium*, *Diadora*, 4, 1968, 127. O jačanju Dija-nina kulta u razdoblju Antonina vidi navedeni članak u *Realex. für Antike und Christenum*, a na osnovu tamo navedene rasprave: J. Aymard, *Essai sur les chasses romaines des origines a la fin du siècle des Antonins (Cyne-getica)*, *Publ. Ecole franç. a Rome*, 171, 1951).

Ovi novi spomenici Dijani vrijedan su dakle prilog za bolje upoznavanje života antičke Senije i obogaćivanje naših spoznaja o kulturnom i duhov-nom životu ovoga drevnoga grada, a time i kulturno povijesne baštine naše antike u cjelini. Svaki stari spomenik na kojem je ljudska ruka ispisala neku poruku pomaže nam bolje shvatiti našu prošlost, a po njoj i našu sadašnjost. Zato neka nam i nalaz ovih spomenika bude poticaj na čuvanju svega što smo naslijedili, kako nad zemljom tako i pod zemljom. To posebno vrijedi za ovako stare i spomenicima dalekih vremena bogate gradove, kao što je Senj, gdje skoro svaki metar staroga grada čuva tako brojne i često neproc-jeњive tragove svoje davne i slavne prošlosti.

IL CULTO DI DIANA A SENIA

Sommario

Due iscrizioni dedicate a Diana trovare di recente nell'antica Senia, porto della regione della Liburnia e della Giapidia hanno arricchito la nostra conoscenza dei culti in questo municipio liburnico. Fin'adesso abbiamo le dediche alle divinità orientali alla Cibele, al Mithra, al Sarapis e al Liber pater. Nel centro della città, vicino alla cattedrale d'oggi sono stati trovati i resti del tempio della Magna mater — Cibele con due statue marmoree mutilate della dea. Nell'iscrizione dedicata al Liber pater si parla della ricostruzione della sua **aedicula**, che doveva trovarsi vicino all'edificio della Magna mater. Sul posto dove è stata trovata la seconda iscrizione nel medioevo si trovava la chiesa di San Giovanni Battista, proprio nelle vicinanze del presupposto tempio della Cibele, a questo secondo l'opinione dell'autore ci dà la possibilità di pensare all'esistenza di una **aedicula** o di un tempietto di Diana. I dedicanti della iscrizione sono di origine italica e Cariena gentilizio che troviamo per la prima volta nella provincia di Dalmazia e di origine italo-etrusca. Le iscrizioni si possono datare più probabilmente nel secondo secolo dopo Cristo.

Sl. 23 — Ostaci rimske arhitekture, hrama Magne mater, otkopani sa istočne strane uz crkvu sv. Marije u Senju, 1950.